

Mi történt a Lubjanka svéd rabjával és miért?

Raoul Wallenberg életének közel 70 esztendő után is rejtélyes utolsó szakaszában van egy mozzanat, amelyre a svéd embermentő életét kutató szakemberek, de a család tagjai sem fordítottak igazán figyelmet. Wallenberg még Magyarországon, de a szovjet börtönben is tanúsított magabiztosságára gondolok. Az sokaknak feltűnt, hogy ő maga kereste fel a hazánkat egyszerre felszabadító és megszálló – 1946 márciusáig Vörös Hadsereg nevet viselő – szovjet haderő parancsnokait. Rabtársai, sőt kihallgatói közül is többen megjegyzik, hogy később a moszkvai Lubjanka belső börtönébe szállított fogoly – már a 7. számú zárka rabjaként – ugyancsak nem mutatott félelmet. Márpedig ez a szovjet típusú államszocializmusnak a rettegést tudatosan, nagy erővel sulykoló fizikai és lélektani mechanizmusa miatt is különös. A zsigeri félelem hatása alól szinte senki sem tudta kivonni magát.

Az én magyarázatom Wallenberg már-már irracionális viselkedésére – annak valamennyi megnyilvánulására – máig hatóan fontos. A svéd diplomata szerintem meg volt győződve arról, hogy sokágú magyarországi tevékenységének zsidómentő vonatkozásai hőssé emelik őt a szovjet vezetés szemében. A férfi nem tudta – sokan ma se tudják –, hogy amikor a Vörös Hadsereg alakulatai átlépték a Szovjetunió határait, akkorra a bolsevik párt hatalomgyakorlásának kezdetétől Marx- és Lenin-idézetekkel alátámasztott *cionizmusellenességét* a szovjet politikai gyakorlatban már régen – az 1930-as évek közepétől – felváltotta a *zsidóellenesség*. Az antiszemitizmus ekkortól, tehát jóval a Molotov–Ribbentrop-paktum 1939. augusztus 23-ai megkötése előtt és a Szovjetunió 1991. decemberi összeomlásáig – változó mértékben – mindvégig a szovjet állami ideológia és politika integráns része volt. Sokat mondó, sajnálatos tény, hogy ez a XXI. században még mindig nem köztudomású, noha az ezredfordulóra felforgatta a világot. Hiszen a hivatalos szovjet antiszemitizmus nélkül nem menekült volna el – amikor már megtehetette – több millió zsidó a Szovjetunióból, a Közel-Kelettől az Amerikai Egyesült Államokig és Németországig módosítva a társadalmi, gazdasági viszonyokat.

Wallenberg azonban honnan tudhatta volna 1944-ben – vagy, ugorjunk egy nagyot: honnan tudhatnák a magukat ma baloldalinak valló értelmiségiek –, hogy az akkor éppen NKVD-nek nevezett szovjet politikai rendőrség vezetői már 1937-ben utasítást („direktívát”) kaptak, hogy a politikai rendőrség felelős állásaiba ne vegyenek fel zsidókat? „Ekkor először alkalmazták nálunk a numerus clausus”, emlékezett később a külföldön Sztálin több ellenfelének likvidálásában személyesen részt vett Pavel Szudoplatov tábornok, akit a hivatalossá váló zsidóellenesség az NKVD-nél dolgozó felesége, Emma aszszony révén személyesen is érintett.¹

Sztálint és a sztálini gárdát Wallenberg valószínűsíthető meggyőződésével szemben már csak azért sem hathatta meg a svéd diplomata önfeláldozó tevékenysége a magyar zsidók megmentése érdekében, mert az 1937-től bőségesen dokumentálható szovjet antiszemitizmus nemzetközileg ismert tényné változott a második világháború kitörését lehetővé tevő Molotov–Ribbentrop-paktum révén. Ennek 1939. augusztus 23-ai aláírásá-

hoz Moszkvában már gondosan, jó előre – 1939 májusában – eltávolították a tekintélyes és tapasztalt, de zsidó és ezért kínos Makszim Litvinov külügyért, majd a külügyi népbiztosság szinte valamennyi zsidó munkatársát.² A paktum megkötése után pedig a Sztálin által tisztelt és irigyelt Hitlernek, az új szövetségesnek tett gesztusként folytatódott a Szovjetunióban a zsidók menesztése az állami szféra és a sajtó kulcspozícióból.

Miközben tehát Wallenberg nyilvánvaló érdemének tekintette a zsidók megmentését, a szovjet vezetés szemében ez rendkívül kellemetlen volt. Kívált, hogy az állami antiszemitizmus a Sztálin–Hitler-paktum megkötése után már az egész társadalmat átható, folyamatosan tapasztalt jelenséggé vált. A szovjet börtönökben iszonyúan megkínózták, majd – *mint a fasiszta Németország ügynökeit!* – kivégezték a Szovjetunió által megszállt lengyel területek zsidóságának megmentésére 1939 szeptemberében Moszkvába érkezett, nemzetközi tekintélyű baloldali lengyel zsidó vezetőket, Henryk Erlichet és Wiktor Altert.³ Ezt az ügyet azért tartom fontosnak felidézni, mert tágabb kontextusba helyezi a szovjet politikai rendőrség Raoul Wallenberggel szemben is előrángatott vádját, miszerint a svéd diplomata SS-vezetőknek juttatta volna az életmentő útlevelet, amit más, gyakran alkalmazott rágalomok sorában már az őrizetbe vételről „Koroljov elvtársnak, a második ukrán front SZMERS-parancsnokának” címzett legelső jelentés is felhozott Wallenberg és más svéd diplomaták ellen.⁴

Alig hihető, ám hiteles szovjet levéltári források igazolják, hogy *ugyanaz a vád* – tehát a náci Németország vezetőivel való kapcsolat abszurd vádja! – előkerült a szovjet zsidóság vezetői ellen megrendezett titkos perben, amelyet gyakran összetévesztenek a szovjet zsidó orvosperral, noha ezek teljesen különböző ügyek.⁵ A Szovjetunió elleni német támadást követően,⁶ a nyugati zsidóság anyagi segítségének „begyűjtésére” létrehozott és e célból az Amerikai Egyesült Államokban gyűjtőkörútra küldött Zsidó Antifasiszta Bizottság a háborús győzelem után feleslegessé, sőt a nyugati értékek képviselőiként veszélyessé vált. Elnökét, a világhírű színész Szolomon Mihoelszt 1948 januárjában a szovjet politikai rendőrség Minszkbe küldte, és ott egy közúti balesetnek álcázott szadista merényletben lemészárolta, majd mérhetetlen cinizmussal nagyszabású temetést rendezett neki.⁷ 1949 első napjaiban azután sorra letartóztatták a bizottság többi tagját, akikről az évekig tartó kegyetlen kihallgatások során egyrészt egy Sztálin elleni merénylet, másrészt – ismét csak a Wallenberg elleni vádakot idézően! – a náci Németországgal való együttműködés beismerését akarták kicsikarni. 1952 augusztusában az idős professzorasszony, Liza Stern kivételével valamennyiüket kivégezték.⁸

Akkor már Raoul Wallenberg is halott volt. Meggyőződésem szerint – és ez a második mozzanat, amellyel szeretnék hozzájárulni ahhoz, hogy legalább valamelyest letisztuljanak a Wallenberg-rejtély körüli találgatások – meggyőződésem szerint nincs túl sok értelme azokkal a tanúvallomásokkal foglalkozni, amelyek szerint 1947 után hol itt, hol ott, hol ekkor, hol akkor látták élve Wallenberget. Az 1934 és 1954 – vagyis a Szovjet Írók Szövetségének első és második kongresszusa között – erőszakos halállal meghalt mintegy ezer szovjet író életművének kutatásakor szinte mindig felmerült, hogy az elhurcolt családjánál vagy a barátoknál megjelent valaki a hírrel: a gulág több ezer koncentrációs- és munkatáborának valamelyikében vagy máshol látták a halálra ítéltet.

Ez a lélektan terrénumba tartozik. Iszaak Babel, a mostanában keveset emlegetett, egykor világhírű író özvegye mondta nekem moszkvai beszélgetéseink során, hogy ne higgyek a nálam is felbukkanó „tanúknak”. Vagy a KGB küldte őket, hogy reménykedő

bizonytalanságban tartsa a hozzátartozókat – ezzel gerjesztve bennük az államszocialista rendszert összecementező félelmet és a lehetséges szabadulásba vetett hit révén a lojalitást –, vagy valakit rabul ejtett a tévhit, hogy látta az egykor elhurcolt férfit vagy nőt. Ma már pontosan tudjuk, hogy a politikai perekben hozott halálos ítéletet rendszerint másnap hajnalban végrehajtották. Magyar értelmiségi körökben máig csaknem teljesen ismeretlen tény, hogy a szovjet zsidóság vezetőit a második világháború után, a győzelmet szörnyű szenvedések után kivívott szovjet nép túlzott öntudatra ébredésének megakadályozására rendezett perek sorában likvidálták. Ők már régen halottak voltak (bár családjukat erről csak 1956-ban értesítették hivatalosan, amikor az özvegyek az elítéltek szájából kitépett aranyfogakat is visszakapták).

1953 januárjában, a „JOINT ügynökeiként” letartóztatott, egy kivétellel zsidó származású orvosprofesszorok ügye, amely néhány évvel a holocaust után egy újabb „végső megoldás” rémét vetette a szovjet zsidóság elé, és tömeges öngyilkosságokat idézett elő, már egy egészen más történet volt – bár kétségtelenül az 1930-as évek közepén kezdődött szovjet politika organikus folytatása.

Hogy Wallenberg ügyében rendeztek-e „bíróági tárgyalásnak” álcázott leszámolást, vagy a még fiatal férfival valóban szívroham végzett, amint azt a szovjet hatóságok 1957 februárjában közölték a családdal, vagy injekcióval küldték-e halálba,⁹ azt valóban nem tudjuk. Tény ellenben, hogy egy Szmolcov nevű börtönorvos 1947 júliusában jelentést tett Viktor Abakumov MGB-főnöknek¹⁰ a fogoly haláláról, ő pedig még aznap jelentette ezt Vjacseszlav Molotovnak (akinek feleségét, Polina Zsemcsuzsinát egyébként a zsidóellenes moszkvai leszámolások egyik fő vádlottjaként a következő évben elhurcolták, és száműzetésre ítélték).¹¹

És a harmadik tévhit. Számomra elképzelhetetlen, hogy Wallenberg, amint azt az egyébként áldozatos kutatói munkát végző Lev Bezimenszkij tudni véli, együttműködött volna a SZMERS-sel, vagyis a Halál a kémekre! nevű hírhedt szovjet katonai kémelhárítással.¹² E koncepció szerint azért kellett meghalnia, mert két börtönben töltött év után végül megtagadta az együttműködést. Elképzelhető, hogy a bonyolult nemzetközi viszonyok szövevényes hálójában élő Raoul Wallenberg még magyarországi tartózkodása alatt lehetségesnek tartotta a kapcsolatfelvételt a szovjet féllel, és egyebek mellett ezért utazott Debrecenbe. A SZMERS logikája felől nézve azonban Wallenberget nehéz lett volna felhasználni felderítőként.

Annak ellenére is, hogy a világháború előtt és alatt – nem kis részt szintén zsidóellenes megfontolásokból – hazarendelt és kivégeztetett szovjet felderítők munkáját nehéz feladat volt pótolni a gyorsalpalókon kiképzett fiatal, vidéki műszaki értelmiségiekkel. A náciizmus alól felszabadított, majd ezzel közel egyidejűleg megszállt országokban azonban Európa-szerte éppen elég politikus és főleg értelmiségi akadt, aki vállalkozott rá, hogy Moszkva kinyújtott karja legyen. A sok irányban elkötelezett, családi körülményei és alkata folytán is kezelhetetlennek látszó Wallenberg erre szovjet szempontból nem volt alkalmas. Aki pedig azt állítja, hogy a moszkvai börtöncellában próbálták erre rávenni, de nem volt hajlandó, az – szerencséjére – nem ismeri a szovjet kihallgatási módszereket.

A svéd diplomata letartóztatása nem volt külön ellene foganatosított eljárás. A SMERS emberei Európa-szerte vitték, akit csak akartak. Még hozzá igen sok befolyásos embert – ahogyan ezt tették a Sztálin és Hitler megállapodása nyomán megszállt szerencsétlen

kis balti országokban, amelyekben a bevonulás után késlekedés nélkül letartóztatták és szibériai koncentrációs táborokba szállították a papokat, a gazdag embereket, a tanítókat, a politikusokat – mindenkit, aki az új, szocialistának és nemzetközinek nevezett rendszer megteremtését akadályozhatta. A velünk élő történelem jeleként ezért halottak napján Lettországból, Litvániából és Észtországból most is minden évben buszokkal mennek az áldozatok leszármazottai a távoli sírokhoz, emlékezni.

Hogy Wallenberg elfogása ebbe a körbe – a Sztálin és köre által tudatosan vallott, vérrel és vassal keresztülvitt cuius regio, eius religio politikájába – illett, arról meggyőződhetünk, ha átfutjuk a SZMERS által elfogott személyek nemrég közzétett listáját, amelyen Bethlen Istvántól és Ion Antonescutól egészen a náci Németország itt talált diplomatáig rengetegen szerepelnek.¹³ Ezt azonban roppant egyoldalú volna kizárólag a cuius regio, eius religio elvével magyarázni, hiszen amikor a Vörös Hadsereg már közel volt ahhoz, hogy megszállja Kelet-Európát és a Balkánt, Churchill moszkvai látogatása alkalmával a felek egyebek mellett mélyen erkölcstelen megállapodásokat kötöttek. A britek később hozzájárultak, hogy kiadják Moszkvának a nyugati országrészekből 1941 nyarát követően Sztálin rendszere elől elmenekült volt szovjet állampolgárokat, sőt a német hadifogolytáborokban talált szovjet katonákat és tiszteteket, akikre – Londonban ezt pontosan tudták – koncentrációs tábor, de gyakran már a megérkezés pillanatában biztos halál várt.¹⁴ Az alku része volt, hogy a britek szemet hunynak afelett, ha a Vörös Hadsereg és az azt követő – még 1941 végén megalakított – Zsákmányszerző Bizottságok nyomában haladó SZMERS emberei elfogják a nyugati demokráciák hírszerzőit és a velük együttműködő helyi lakosokat. Wallenberg ebben az értelemben egy a totalitárius rendszerek azon áldozatai közül, akiket sokban a nyugati szövetségesek tevéleges hozzájárulásával küldtek a halálba. ◀

JEGYZETEK

- 1 Pavel Szudoplatov: Szpecoperacii. Lubjanka i Kreml 1930–1950. Moszkva, 1997, OLMA-PRESSZ, 462.
- 2 Sabine Dullin: Des hommes d'influences. Les ambassadeurs de Staline en Europe 1930–1939. Paris, 2001, Payot Rivages.
- 3 A két szociáldemokrata politikus missziójáról I. Shimon Redlich: Propaganda and Nationalism in Wartime Russia: The Jewish Antifascist Committee in the USSR, 1941–1948. Boulder, 1982.
- 4 Raoul Wallenberg. A svéd–oros munkacsoport jelentése. Stockholm, a svéd külügyminisztérium kiadása, 2000. Az orosz nyelvű változat 227–229. oldalán.
- 5 A per jegyzőkönyvének legfontosabb részeit Moszkvában az első titkos dokumentumok között tették közzé: Nyepavednij szud: poszlednij sztalinszkij rassztrel. Moszkva, 1994.
- 6 Amelyet a párt felső és középső szintjein addigra általánossá vált antiszemitizmus jegyében a kommunista (bolsevik) párt belorussziai titkára 1941. június 22-ei, tehát a német támadás utáni órákban írt jelentésében így fejezett ki, hogy a zsidókat „elfogta a Hitlertől való állati félelem, és menekülnek ahelyett, hogy harcolnának ellene”. Ju. Caruszkij (szerk.): *Sztálin i nyemci. Novije isszledovanyija*. ROSSZPEN, 2009, 125.
- 7 Joszif Sztálin Viktor Abakumov állambiztonsági miniszternek erre adott utasítását I. Gennagyij Kosztircsenko: Represszirovannaja kultúra. Gyelo Jevrejszkovo Antyifasisztszkovo Komityeta. *L'Cbájim*, 2002/8, 18–19.
- 8 Erről részletesen I. Gereben Ágnes: „Engedd el népemet!” *Zsidók a háború utáni Szovjetunióban*. Atheneum, 2000, 2003, 170–200.
- 9 Erre utalt svédországi látogatása során Szergej Sztjepasin akkori orosz miniszterelnök. A volt szovjet felderítés egykori vezető munkatársai, Jeliszej Szinyicin, Mihail Ljubimov és Pavel Szudoplatov egymástól függetlenül szintén úgy vélték, hogy a 7. számú cellában halálos injekciót adtak be a fogolynek.

Szudoplatov, „A szovjethatalom ellenségeinek likvidálására létrehozott különleges belügyminisztériumi osztály parancsnoka” négy ilyen esetről számolt be. Erről is szó esett a moszkvai Memorial emberjogi szervezet által 2012. május 12-én megrendezett „Lehetséges-e tisztán látni, mi történt Raoul Wallenberggel?” című konferencián. www.hro.org/30/05/2012

- 10 A gyakran változó nevű szovjet politikai rendőrség (Cseka, OGPU, GPU, NKVD), a későbbi KGB 1947-ben használatos neve, az Állambiztonsági Minisztérium szavak (MGB) rövidítéséből. A folyamatos névváltoztatást mindig a politikai rendőrség és az államapparátus között zajló, a szó szoros értelmében vérrre menő befolyási küzdelem felvonásait jelezte.
- 11 A Wallenberg-üggyel behatóan foglalkozó, időközben az Amerikai Egyesült Államokba emigrált Vagyim Birstejn szerint a levélben, amely még aznap valóban megérkezett Molotovhoz, Abakumov nem Wallenberg haláláról, hanem tervezett likvidálásáról értesítette a politikust. Ez azonban csupán feltételezés. www.svobodanews.ru/articleprintview/2000947.html
- 12 Lev Bezimenszkij: Raoul Wallenberg. Moszkva, 2001, Szoverzenno szekretno, 114–118.
- 13 Vadim Birstein: SMERSH. Stalin's Secret Weapon. Soviet Military Countintelligence in WWII. London, 2011, Biteback Publishing, 29–31.
- 14 Nicolai Tolstoy: Victims of Yalta (London, 1977) című döbbenetes műve a brit külügyi levéltárban feltárt dokumentumok alapján született.

GEREBEN ÁGNES (1947) a CEU történész professzora.